

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-490-0-3>

**LEGAL GROUNDS FOR THE ENFORCEMENT
OF THE SOVIET PUNITIVE PSYCHIATRY (1920–1950)¹**

**ЮРИДИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ЗАСТОСУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ
КАРАЛЬНОЇ ПСИХІАТРІЇ (1920–1950)**

Mandryk-Melnychuk M. V.

*Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Professor at the Department of Social
Medicine and Public Health
Bukovynian State Medical University
Chernivtsi, Ukraine*

Мандрик-Мельничук М. В.

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри соціальної
медицини та організації охорони
здоров'я
Буковинський державний медичний
університет,
м. Чернівці, Україна*

Використання психіатрії з метою покарання незручних для радянської системи людей, тобто з метою ізолювання їх від можливості впливати на суспільство, висловлювати власну позицію, критикувати владу, розпочалося з прийняттям у червні та липні 1918 р. двох важливих тимчасових інструкцій народного комісара юстиції «Про свідкування душевнохворих» та «Про позбавлення волі як про міру покарання та про порядок її відбування». Термін «каральна психіатрія» вперше був використаний наприкінці 1970-х рр. відомим правознавцем, журналістом, колишнім політичним в'язнем, автором книг «Каральна медицина» (Нью-Йорк, 1979) та «Дисиденти» (М., 2014) Олександром Подрабінеком [5, 6].

Серед тих, хто відповідно до цих інструкцій, постраждав першим від радянської «каральної психіатрії», була одіозна Марія Спірідонова – дворянка за походженням, почесна голова партії лівих есерів, яка арештовувалася радянською владою за так званий тероризм. Їй було винесено вирок «смертна кара», потім замінено на каторгу та перебування під постійним наглядом Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією. У лютому 1919 р. вона постанала перед судом, на якому обвинувачена у тероризмі та непокорі владі. 18 лютого 1919 р. арештована і Московський військовий трибунал виніс вирок ізолювати її від суспільства шляхом поміщення до спеціального санаторію. Марія за підробленими документами втекла з Кремля,

---

¹ Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (м. Варшава, Польща).

де перебувала під домашнім арештом. Після втечі її знайшли і запроторили до в'язниці. Чекісти вирішують її покарати з допомогою медичних засобів. Отже, її поміщають до Пречистенської психлікарні з діагнозом «істеричний психоз, стан важкий, який несе загрозу життю».

Отже, у першій інструкції фактично йдеться про процедуру використання висновків про осудність осіб, які страждали на когнітивні розлади призначення або позбавлення опіки над ними, а інша – чітко давала перелік закладів, де могли утримуватися в'язні, які мали виражені психічні розлади. Таким чином, місцями обмеження волі визнавалися карально-лікувальні заклади, де мали перебувати в'язні із вираженими психічними розладами. Радянський Кримінально-процесуальний кодекс 1922 р. передбачав примусове лікування як захід соціального захисту, який застосовувався на підставі рішення суду [4]. Однак, на перший погляд, юридично обґрунтовані кроки могли тлумачитися у різний спосіб, адже не було чітко визначено, що саме мається на увазі під терміном «психічні дефекти». «Радянські ідеологи вважали, що політичне інакодумство є окремим типом психічного захворювання, адже здорова людина не могла заперечувати ідеального типу суспільних відносин» [2, с. 27].

До КК РРФСР, прийнятого 22 листопада 1926 р., був включений розділ 4 «Про заходи соціального захисту, які застосовуються по КК стосовно осіб, які здійснили злочин». У пункті 24 чітко зазначено, що «заходами соціального захисту медичного характеру є: а) примусове лікування; б) поміщення до лікувального закладу у поєднанні з ізоляцією», які могли бути застосовані лише за рішенням суду [4].

У лютому 1927 р. було введено в дію КК РРФСР, який було взято за основу при розробці КК УСРР 1927 р., зокрема, йдеться про статтю 58 КК РРФСР (відповідно в ККУ – це стаття 54), однак статті 54-1-54-10, які стосуються злочинів, які тлумачилися як «контрреволюційна діяльність», «зрада батьківщині» були включені до КК УСРР 20 липня 1934 р. на підставі Постанови ЦВК СРСР «Про доповнення Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу ССР злочини проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщини» від 8 червня 1934 р., яка, фактично, легалізувала масові репресії проти інакодумців. Ці статті КК УСРР конкретизують поняття «державної зради» – шпигунство, видача державної таємниці, втеча закордон, відповідальність членів родин «зрадників», приховування інформації про «зрадників». Статті 54-1а та 1б передбачали застосування вищої міри покарання – страту з конфіскацією майна (або ж 10 років позбавлення волі за наявності пом'якшуючих обставин). Стаття 54-10 давала чітке пояснення термінам «пропаганда» «агітація» – заклики до повалення існуючого ладу, вчинення

контрреволюційних злочинів (статті 54-2-58-9), виготовлення, зберігання та поширення забороненої літератури – позбавлення волі до шести місяців; ст. 54-11 – контрреволюційна діяльність [3].

КК РРФСР 1929 р. до примусових заходів медичного характеру відносив примусове лікування та поміщення в лікувальний заклад, поєднане з ізоляцією.

Через небезпеку втеч наприкінці 1930-х рр. виникає ідея створити спеціалізовані тюремні психіатричні лікарні у системі НКВС. Першою секретною установою радянської каральної психіатрії стала Казанська тюремна психіатрична лікарня (КТПБ) НКВС СРСР, заснована у 1869 р.

Отже, йдеться про те, що існуюча радянська парадигма життя, ідеологічний пропагандистський механізм були несумісні з існуванням будь-якої опозиції всередині країни, власне, тому будь-які спроби незгоди чи опору мали бути ліквідовані. Парадоксально, але навіть партійна номенклатура, найвище радянське військове керівництво, дипломатичні відомства, науково-дослідні установи, заклади вищої освіти також були «інфіковані» постійним пошуком незгідних, «внутрішніх ворогів», «іноземних агентів», вчиняючи регулярні чистки від опонентів саме шляхом визнання їх особами з психічними відхиленнями.

Згодом виникає мережа спеціалізованих психіатричних закладів – лікарень, диспансерів, санаторіїв, окремих палат, навіть НДІ. Всі вони формально підпорядкувалися союзному МОЗ, спеціальні палати перебували під контролем КДБ, безпосередньо у віданні КДБ знаходилися палати у місцях ув'язнення і відбування покарань. У Центральному НДІ ім. В. Сербського фабрикувалися акти судово-психіатричної експертизи, на підставі яких приймалося рішення про примусове лікування. У 1938 р. у структурі НДІ виникає спецвідділення для «контрреволюціонерів» (стаття 58 КК РРФСР). У 1930-х тут діяла секретна лабораторія для розробки препаратів, які використовували під час допитів.

13 липня 1945 р. затверджено Положення КТПБ, в якому були визначені дві категорії в'язнів: 1) душевно хворі, які вчинили державні злочини, що утримуються під вартою і направлені на примусове лікування у поєднанні з ізоляцією за визначенням суду чи за постановою Особливої наради при НКВС СРСР; 2) душевно хворі в'язні, засуджені за державні злочини, хвороба яких почалася в тюрмі у період відбування терміну покарання за вироком суду чи постановою при НКВС СРСР. Примусове лікування «контрреволюціонерів» у поєднанні з ізоляцією офіційно було закріплене в інструкції «Про порядок застосування примусового лікування стосовно психічно хворих, які здійснили злочин» (1948 р.). «Примусове лікування у поєднанні

з ізоляцією» було запозичене розробниками інструкції з КК СРСР (ст. 24). Рішення про примусове лікування могло бути винесене судовими органами на підставі судово-психіатричної експертизи (інструкція від 17 лютого 1940 р.). Вихід на волю ставав можливим лише у разі одужання або ж суттєвих змін у стані здоров'я. Існувала загроза відновлення кримінальної справи та відбування покарання у виправно-трудових таборах. 31 липня 1954 р. з'явилася нова Інструкція про порядок застосування примусово лікування та інших заходів медичного характеру стосовно психічно хворих, які здійснили злочини. У ній примусове лікування з ізолюванням було скасоване як захід, а з'явилося інше формулювання «примусове лікування або в психоневрологічних лікарнях, або в спеціальних лікарнях системи МВС». Тепер рішення про лікування в таких закладах мало бути винесено на судовому засіданні за участі прокурора та захисника

Література:

1. Андрушко А. В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії їй використанню в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми* : зб. матеріалів доп. учасн. XXXI Міжнар. історико-правової конф. Полтава, 2015. С. 327–331.
2. Дем'янчук Т. Д. Місце і роль каральної психіатрії у кримінально-виконавчій системі УРСР. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 26–29.
3. Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей URL: <https://museum.khpg.org/1162803736> (дата звернення 27.09.2023).
4. Новак К. Основні особливості Кримінального Кодексу УСРР 1922. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : зб. матеріалів доп. учасн. I Всеукр. наук. конф., Харків, 2013. С. 201–202.
5. Rubenstein, Joshua (1981). *Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights*. London : Wildwood House. 1981, 320 p.
6. The Podrabinek trial: Punitive Medicine or fabrications known to be false...Translated from Informational Bulletin # 11 by Working Commission for the Investigation of the Use of Psychiatry for Political Purposes. Amnesty International British Section, London URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/044/1978/en/> (дата звернення: 20.09.2024).